



Cottagewoningen Hevedorp. Beeld: Hevedorp.nl

Honderd jaar tuindorpen: wonen in de stad met de beleving van een dorp

Het paradijs van de arbeider heet de tentoonstelling over honderd jaar tuindorpen en tuinsteden in het Amsterdamse School Museum Het Schip. Hevedorp bij Arnhem is zo'n vergeten paradijs.

Onno Havermans
verslaggever natuur en landschap

Trouw, 6 februari 2025, 22:00

Floris Weekhout maakte een tijdreis. De trein vanuit Londen bracht hem in een uurtje zo'n vijftig kilometer verderop, waar de Garden City Association in 1903 de eerste Engelse tuinstad bouwde. Letchworth, met zijn rode dakpannen op huizen in cottagestijl en heel veel groen, moet er toen vrijwel net zo aantrekkelijk hebben uitgezien als nu. "Heel mooi, goed onderhouden, lommerrijk. Met de rust van een dorp."

Weekhout wilde Letchworth en het nabijgelegen Welwyn (gebouwd in 1920) zien ter voorbereiding op de tentoonstelling die hij mocht samenstellen voor Museum Het Schip in Amsterdam. De eerste expositie waar de jonge architectuurhistoricus als conservator verantwoordelijk voor is, gaat over honderd jaar tuindorpen en tuinsteden: *Het paradijs van de arbeider*.

Die naam slaat op de wens om de relatief nieuwe groep stadsbewoners, die door de industrialisatie snel in omvang toenam, beter te huisvesten dan in overvolle vervallen volksbuurten. De verheffing van het volk stond hoog op de agenda, niet alleen als socialistisch ideaal, ook om de ruwe arbeiders in het gareel te houden en op te voeden tot brave burgers.

De 'rookduivel' van kolen uitbannen

Ebenezer Howard is de vader van de tuinstad, zegt Weekhout. Zijn boek *Garden Cities of Tomorrow* (1902) kreeg een prominente plaats op de bovenverdieping van Museum Het Schip, zelf een iconisch toonbeeld van de Amsterdamse School, een expressieve architectuurstijl uit het begin van de twintigste eeuw die veel is gebruikt voor sociale woningbouw. Engelsman Howard werkt in het boek - dat aanvankelijk verscheen onder de titel *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform* - bestaande ideeën over gezond wonen uit tot een blauwdruk voor goede huizen in een fijne omgeving met veel groen, met de voordelen van de stad en de gemeenschapszin van een dorp.

Howard dacht aan de noodzakelijke stadsuitbreiding van Londen, met een ring van kleine tuinsteden, niet groter dan 30.000 huishoudens, toegankelijk via een spoorlijn en van elkaar en het stadscentrum gescheiden door parken en groenstroken. Hoewel Londen nooit op deze manier is uitgebreid, zijn Letchworth en Welwyn wel volgens dit concept gebouwd.



Woningbouwcomplex met openbare leeszaal, Bloemenbuurt Hilversum. Beeld Museum Het Schip / Marcel Westhoff

Bewoners werden lid van een coöperatie, de huizen hadden een voor- en een achtertuin en er was een gemeenschapshuis; Howard was in de Verenigde Staten onder de indruk geraakt van de saamhorigheid in christelijke gemeenschappen. Door zoveel mogelijk gebruik te maken van elektriciteit - destijds nog vrij nieuw - wilde hij 'de rookduivel' van kolen uitbannen.

De beweging die Howard in gang zette, sloeg vanuit Engeland snel over naar andere landen. Ook in Nederland werden tuindorpen gebouwd; door de beperkte ruimte geen tuinsteden op afstand maar volkswijken bij de stad, met een karakteristiek ontwerp, zoals 't Lansink in Hengelo (1910), Pathmos in Enschede (1914), Vreewijk in Rotterdam (1919) en Tuinwijk-Zuid in Haarlem (1920). Hilversum is één groot tuindorp, met vrijwel alleen laagbouw omsloten door heide. "Gemeentearchitect Willem Dudok zorgde er met zijn beëindigingsplan, zoals hij het zelf noemde, voor dat de natuur wel de stad in komt, maar de stad niet groeit ten koste van de natuur", zegt Weekhout.

Agnetapark in Delft was voorloper

Niet alle plannen zijn verwezenlijkt. Weekhout laat op de expositie het kleurrijke Plan de Miranda zien: als bloemblaadjes rondom het hart vouwt het stratenplan zich rond het centrale plein van de tuinstad die de Amsterdamse wethouder Monne de Miranda in de jaren twintig in het Gooi had willen bouwen, maar die er door verzet van natuurbeschermers nooit kwam. In plaats daarvan is in 1933 het Goois Natuurreservaat opgericht en koos Amsterdam met het Algemeen Uitbreidingsplan voor de Westelijke Tuinsteden. De hoofdstad had toen al zes tuindorpen aan de noordkant van het IJ en Betondorp in de Watergraafsmeer. Een maquette op de tentoonstelling laat goed zien dat er naast het beton van de huizen net zoveel ruimte is voor planten, gras en bomen.

Agnetapark in Delft werd al in 1884 voltooid, dus ruim voor de Engelse tuinstadbeweging op gang kwam. Deze voorloper van de Nederlandse tuindorpen dankt zijn naam aan de echtgenote van directeur Jacques van Marken van de Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek. Zij was de drijvende kracht achter de bouw van 'gezonde woningen, kosthuizen, werkplaatsen, winkels en wasch- en badinrichtingen' voor de arbeiders van haar man. Een soortgelijke gedachte, maar dan uit christelijkenaastenliefde, lag ten grondslag aan het Snouck van Loosenpark in Enkhuizen (1897), met vijftig arbeiderswoningen en een opzichterswoning het tweede sociale woningbouwproject van Nederland.

Rubberlaarzen en banden

Veel gemeenten en woningbouwverenigingen bouwden tuindorpen en tuinwijken op grond van politieke kleur of religieuze overtuiging, vertelt Weekhout. Ook zijn veel tuindorpen gebouwd door fabrieken, niet alleen in Delft en Twente, maar ook in Eindhoven (Philipsdorp) en Best (Batadorp). Op de stuwval aan

het zuiden van de Veluwe, verrees tussen Arnhem en Wageningen Heveadorp, naast de fabriek Hevea waar rubberlaarzen en banden werden gemaakt.

Er staan nog een paar blokken cottage-woningen overeind in Heveadorp, net als twee van de 23 villa's voor het hoger kader en de oude school waarin nu kunstenaars werken. Meer dan de helft van het oorspronkelijke dorp is verwoest tijdens de Slag om Arnhem en latere beschietingen van de Duitse kanonnen die hier strategisch stonden opgesteld, zegt bestuurslid Geert van der Straaten van de bewonersvereniging. "Dit was de frontlinie in het laatste oorlogsjaar, de bewoners zijn geëvacueerd."



Fabrieksdorp Heveadorp in Renkum, gebouwd in opdracht van de eigenaar van de rubberfabriek Hevea.

De fabrieksgebouwen zijn gesloopt nadat de productie in de jaren zeventig naar Renkum en Raalte werd verplaatst, waar de naam Dunlop die van Hevea, de Latijnse naam voor de rubberboom, verdreef. Maar de herinnering bleef. "Het rook in het hele dorp naar rubber, het was een stinkdorp", vertelt bewoner Harke Cleveringa. Zijn ouders verhuisden vanuit Groningen, waar de fabriek aanvankelijk stond, naar de rand van de Veluwe. Behalve Groningers trok Hevea ook Brabanders en mensen uit de vissersdorpen langs de voormalige Zuiderzee. "Grote gezinnen, met veel dochters die mee konden werken in de fabriek."

Ongevraagde inspectie

De huizen met rieten daken, ontworpen door architect Rothuizen, waren goed gebouwd, met spouwmuren, wat toen nog bijzonder was, en de huur was laag. Daar stond tegenover dat de vrouw van directeur Dirk Frans Wilhelmi ongevraagd kon binnenvallen voor inspectie en in elke woning een radio was aangesloten op de centrale zender van de fabriek.

De fabriek zette het dorp in 1979 te koop, maar het economisch tij zat niet mee, waarop de eigenaar leegstaande huizen onbewoonbaar probeerde te maken door de trappen eruit te slopen en ze te laten verkrotten. Inwoners kwamen in verzet, waarop de Renkumse woningstichting de oude rietkaphuizen kocht. Een projectontwikkelaar bouwde nieuwe woningen op het voormalige fabrieksterrein.

De bewonersvereniging vierde negen jaar geleden het 100-jarig bestaan van Heveadorp. De bakker, slager, kruidenier en drie kroegen zijn verdwenen, het oude fabrieksdorp is nu een forenzenplaats. Maar de gemeenschapszin is er nog, verzekert Van der Straaten. "We organiseren activiteiten voor kinderen, en voor volwassenen een kerstsamenzang, lezingen, wandelingen en elke drie jaar een dorpsfeest."

Een tuindorp van de toekomst

Tuindorpen zijn een architectonisch fenomeen uit de vorige eeuw, maar de wens om in de stad prettig te wonen in een groene omgeving is honderd jaar later nog net zo groot. Weekhout toont voorbeelden van dak- en geveltuinen en woontorens met groene gevels. Hij noemt het duurzame appartementencomplex dat wooncoöperatie De Warren in het Amsterdamse IJburg bouwde een tuindorp van de toekomst. "Wonen in het groen en gemeenschapszin zijn universele waarden. De idealen veranderen niet, maar de vorm wordt opnieuw uitgevonden."

Het Paradijs van de Arbeider, tuindorpen en tuinsteden, is t/m 27 juli te zien in Museum Het Schip, Oostzaanstraat 45 Amsterdam. Het museum organiseert ook lezingen, fietstochten, workshops en wandelingen, en er is een gelijknamig boek bij de tentoonstelling (prijs € 27). Meer informatie over de tuinstadbeweging staat op het platform World Garden Cities.